

С. О. ГЛАДКИЙ

ГОЛОВНИЙ КООПЕРАТИВНИЙ КОМІТЕТ У ВІДНОСИНАХ КООПЕРАЦІЇ З ДЕРЖАВОЮ В УСРР 1920-х РОКІВ

Рассматривается история создания и деятельности в УССР 1920-х годов специального государственного органа управления кооперацией – Главного кооперативного комитета при СНК УССР. Анализируются его состав и порядок формирования, компетенция и полномочия, роль во взаимоотношениях кооперативных организаций с государством, развитии кооперативного законодательства, функционировании кооперативной системы. Освещаются отношения государственных ведомств по поводу ликвидации Главного и окружных кооперативных комитетов на этапе свертывания новой экономической политики.

In article the history of creation and activity in USSR 1920th years of special state controls by cooperation – the Main cooperative committee is considered. Its structure and the order of formation, the competence and powers, a role in mutual relations of the cooperative organizations with the state, development of the cooperative legislation, functioning of cooperative system are analyzed. Relations of the state departments concerning liquidation of the Main thing and district cooperative committees at a stage of curtailing of new economic policy are covered.

20-і роки ХХ ст. стали часом формування в радянській Україні однієї з найпотужніших у світі кооперативної системи і водночас її одержавлення та руйнування більшовицьким режимом. Визначну роль у відносинах кооперації з державою відіграв Головний кооперативний комітет УСРР, історія створення й діяльності якого досі залишається невивченою.

У роки «воєнного комунізму» державне регулювання кооперації в УСРР, як і в Росії, не було централізованим. Воно здійснювалося відповідними підрозділами Наркомпроду (споживча кооперація), Наркомзему (сільськогосподарська кооперація), УРНГ (кустарно-промислова кооперація), а на місцях – відповідними кооперативними відділами губпродкомів, губземвідділів, губраднаргоспів. З проголошенням непу і наданням кооперації певної господарської самостійності потреба в існуванні значної частини кооперативних відділів у державних органах відпала.

Особливість непівської моделі ринкової економіки полягала, крім іншого, в поєднанні державного управління економікою з партійним керівництвом усіма суспільними процесами. Загальну схему партійно-державного управління коопе-

---

© ГЛАДКИЙ Сергій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент Полтавського університету споживчої кооперації України

ративною системою в роки непу визначили пленарні збори кооперативних працівників при Кооперативному відділі ЦК КП(б)У, що відбулися 31 березня 1921 р. У схвалених зборами тезах, зокрема, зазначалося, що регулювання організації й господарської роботи кооперації має здійснювати міжвідомчий кооперативний комітет, а не окремі комісаріати¹. Отже, ЦК КП(б)У взяв курс на створення в Україні єдиного спеціального органу управління кооперацією.

Організаційні передумови для цього виникли ще в роки «воєнного комунізму». Пріоритетне значення споживчої кооперації зумовило провідну роль кооперативного відділу Наркомпроду, який відав саме цією галуззю. 6 квітня 1920 р. РНК УСРР видала постанову «Про заснування кооперативного комітету України»². За постановою до складу Комітету входили представники від державних та кооперативних установ, а його діловодство покладалося на Кооперативне управління Наркомпроду (ст. 1). Отже, спочатку Кооперативний комітет України діяв при Наркомпроді УСРР.

Кооперативна комісія ЦК, розглядаючи 9 квітня 1920 р. питання про Кооперативний комітет, ухвалила «домовитися з наркоматами про те, щоб надсилали комуністів, й обговорити кандидатів» і подала на затвердження ЦК пропозицію призначити головою Кооперативного комітету А. Саммера³. На першому засіданні Кооперативного комітету при Наркомпроді 19 квітня 1920 р. були присутні представники від таких організацій: Наркомпроду (Владиміров і Гаврилов); Наркомзему (Кавін); Центросоюзу (Афонський); Центросекції (Попов); ПОЮРУ (Целларіус); Дніпросоюзу (Лещенко)⁴. Отже, власне українську кооперацію представляв лише Дніпросоюз.

Комітет мав узгодити діяльність радянських органів у їх стосунках з кооперацією, а головна мета його діяльності полягала в реорганізації кооперації в Україні на засадах єдиних робітничо-селянських споживчих товариств та об'єднанні кооперативного апарату в справі продовольства й постачання населення. Всі кооперативні організації й радянські органи зобов'язувалися неухильно виконувати постанови Кооперативного комітету (ст. 3). Він мав розробляти проекти декретів про кооперацію для затвердження їх на засіданні РНК, видавати власні постанови щодо реорганізації кооперації, встановлювати взаємини між «різними родами кооперації» й наділявся деякими іншими повноваженнями (ст. 2).

Постанова РНК від 6 квітня 1920 р. не сприймалася в Наркомпроді лише як декларація. Кооперативний комітет фактично взявся за упорядкування відносин між кооперативними організаціями й державними органами – головним чином у сфері укладення договорів⁵. Однією із своїх постанов Кооперативний комітет встановив «обов'язковість узгодження шляхом попереднього розгляду кооперкомом текстів договорів, що укладаються різними відомствами з центральними кооперативними організаціями»⁶.

Через декілька місяців після проголошення непу РНК УСРР видала «Положення про Головний кооперативний комітет УСРР» від 6 червня 1921 р.⁷, а 31 січня 1922 р. – постанову «Про зміну положення про Головний кооперативний комітет УСРР»⁸, якою було завершено формування законодавчої основи створення й діяльності спеціального державного органу управління кооперацією, що мав діяти безпосередньо при РНК УСРР.

Згідно зі ст. 1 Положення від 6 червня 1921 р. кооперкоми (Головний і губернські) створювалися для «загального керівництва видами кооперації в Україні, контролю за її діяльністю й виконання всіх необхідних адміністративно-розпо-

рядчих дій, пов'язаних з життям кооперації». Протягом місячного строку Головокооперком мав розглянути питання про існування окремих кооперативних відділів при господарсько-економічних наркоматах і за угодою з останніми або перетворити, або ліквідувати зазначені відділи (прим. до ст. 1). При кооперкомах було дозволено створити секретаріати «з необхідним штатом співробітників» для технічного обслуговування їх діяльності (ст. 4).

За Головокооперкомом закріплювалися такі функції (ст. 5): регулювання діяльності всіх галузей кооперації й встановлення взаємин з відповідними господарськими органами; нагляд за виконанням кооперативними організаціями законів про кооперацію; реєстрація статутів кооперативних організацій; дача висновків по кошторисах кооперативних організацій і з питань фінансування кооперації державою; представництво й захист інтересів кооперації перед усіма відомствами. За постановою від 31 січня 1922 р. до функцій Головокооперкому додалися (ст. 2): попередній розгляд, узгодження й дача висновків щодо законопроектів з питань кооперації, що вносяться до РНК окремими відомствами чи організаціями; виняткове право на видання інструкцій на доповнення та роз'яснення законодавчих актів про кооперацію; встановлення й регулювання взаємовідносин між кооперацією та державними органами; встановлення форм узгодженої діяльності окремих видів кооперації з Всеукраїнською кооперативною радою (Вукорадою); оскарження дій відомств перед вищими органами влади УСРР на захист інтересів кооперації.

Склад Головокооперкому за положенням формувався таким чином (ст. 2): головою Комітету призначався представник РНК; по одному представнику делегували економічні наркомати (Наркомзем, Наркомпрод, УРНГ, Уповнаркомфін), Південне бюро ВЦРПС і трьох представників надсилали Вукопспілка. За постановою від 31 січня 1922 р. (ст. 3) до складу Головокооперкому додавалися представники Наркомюсту, Уповнарком-зовнішторгу, а замість трьох представників Вукопспілки – представники низки кооперативних центрів (Вукоради, Вукопспілки, Уцербкоопу, сільськогосподарської й промислової кооперації). На початку 1924 р. Мала РНК підтримала пропозицію Головокооперкому про зміну його складу - введення до нього представників Наркомвнуторгу замість Наркомпроду і Наркомпраці замість Уповнаркомзовнішторгу⁹.

Зважаючи на обсяг і складність завдань, які постали перед Головокооперкомом, ним було розроблено законопроект, яким, крім пленумів комітету, передбачалося створити розпорядче бюро для вирішення питань поточного значення (у складі голови комітету й представників від Наркомюсту, Наркомвнуторгу, Вукопспілки та «Сільського господаря»), а також відповідну структуру і в губкооперкомах¹⁰. Зазначена ініціатива одержала підтримку з боку Малої РНК УСРР ще 19 листопада 1923 р.¹¹, але остаточного втілення не одержала. Очевидно, очікуючи на кардинальні зміни в кооперативному законодавстві, пов'язані з виданням відповідних законів СРСР, Кооперативна нарада при ЦК КП(б)У 25 березня 1924 р. визнала за несвоечасне порушувати питання про реорганізацію Головокооперкому¹².

Членів Комітету й кандидатів у члени персонально затверджував РНК. Але рішення щодо складу Комітету, як і раніше, розроблялися Кооперативною нарадою при ЦК КП(б)У. Головокооперком УСРР у 1920-і роки очолювали Саммер, Дудник, Ащупп-Ільзен і Гетлер. Посаду секретаря Головокооперкому протягом цього ж періоду обіймали Ашкінезер, Юшпа, Лешков.

У доповідній записці голови Головокооперкому голові РНК УСРР від 12 квітня 1926 р. містилася детальна характеристика ролі секретаря Головокооперкому в

діяльності цього органу. Поряд з керівництвом роботою секретаріату зазначена посадова особа виконувала обов'язки секретаря і доповідача по деяких питаннях у пленумах Головкооперкому, готувала матеріали до засідань Головкооперкому (в тому числі про діяльність і рішення місцевих кооперативних комітетів), давала по них висновки, брала участь у роботі комісії при Головкооперкомі (реєстраційної комісії, Комісії з розробки проектів законодавчих актів), головувала в міжвідомчих нарадах та різних інших засіданнях при Головкооперкомі, виконувала обов'язки юрисконсульта Головкооперкому, доповідала від Головкооперкому в Комісії з розгляду законодавчих проектів та Адміністративно-фінансовій комісії РНК й інших державних установах, провадила роботу з інструктування місцевих кооперативних комітетів і т. ін.¹³ Отже, секретар Головкооперкому виступав ключовою фігурою, яка безпосередньо організовувала і значною мірою персонально виконувала всі види діяльності цього органу, налагоджувала його стосунки з державними органами і кооперативними організаціями, координувала роботу місцевих кооперативних комітетів.

На місцях відповідно до постанови РНК «Про губернські кооперативні комітети» від 10 березня 1922 р. утворювалися губкооперкоми¹⁴. Головкооперком схвалив проект «Положення про губернські кооперативні комітети» 17 лютого 1922 р.¹⁵ Фактично організаційні заходи зі створення губкооперкомів розпочалися до видання постанови РНК від 10 березня. 21 лютого 1922 р. усім головам губвиконкомів було розіслано обіжник за підписом заступника голови РНК Фрунзе й голови Головкооперкому Дудника, в якому з посиланнями на декрет РНК від 31 січня й постанову Головкооперкому від 17 лютого адресатом пропонувалося терміново організувати при губвиконкомі губернський кооперативний комітет¹⁶.

За п. 1 «Положення про губернські кооперативні комітети» кооперативний комітет при губвиконкомі (губкооперком) розглядався як губернський державний орган, що відає всіма справами кооперації в межах губернії. Він мав аналогічні Головкооперкому функції, виконуючи їх в місцевому масштабі. До обов'язків губкооперкому положення (п. 4) віднесло загальне державне керівництво всіма видами кооперації в межах губернії, контроль за її діяльністю й виконання всіх необхідних адміністративно-розпорядчих функцій, пов'язаних із життям кооперації. Зокрема, комітет мав здійснювати «захист інтересів кооперації на місцях у конфліктах і зіткненнях з іншими органами влади й оскарження дій останніх до відповідних відомств і установ». Формування складу губкооперкомів здійснювалося за тим же принципом: головою призначався представник губвиконкому, іншими членами ставали представники від губернських органів відповідних наркоматів і місцевих спілок кооперації. Губкооперкоми були підпорядковані губвиконкомом і підзвітні Головкооперкому.

Перехід у липні 1925 р. від губерній до округів передбачав відповідне реформування місцевих органів радянської влади, але штати, компетенція й повноваження губкооперкомів змін не зазнали. Попри масштабність завдань, які мали вирішувати Головкооперком і його місцеві органи, штати цих органів були малочисельними. Основну роботу в кооперкомах виконували їх секретаріати. Станом на вересень 1924 р. штат секретаріату Головкооперкому складався з чотирьох осіб: 1) завідувача секретаріату (він же секретар пленумів і юрисконсульт); 2) завідувача реєстраційною частиною (він же консультант з реєстраційних питань); 3) діловода; 4) друкарки¹⁷. Штати секретаріатів губкооперкомів склалися з двох-трьох осіб: завідувача секретаріату, завідувача реєстраційної частини й

діловода-друкарки. В деяких губкооперкомах завідувач секретаріату одночасно виконував і функції завідувача реєстраційної частини. Утримання штатів кооперкомів покривалося встановленням РНК збором за реєстрацію статутів кооперативних організацій та їх спілок¹⁸.

13 жовтня 1925 р. Головкооперком звернувся до керуючого справами РНК УСРР з проханням про збільшення штату. В листі зазначалося, що у зв'язку головним чином з новим районуванням, а також зі значним зростанням кооперації обсяг роботи в секретаріаті Головкооперкому значно збільшився: замість 9 губкооперкомів, уже досвідчених у роботі, секретаріат обслуговує 42 кооперкоми (41 окружний та кооперком АМСРР), які ще не набули необхідного досвіду¹⁹. 12 квітня 1926 р. прохання про збільшення штату на одного технічного працівника-реєстратора Головкооперком надіслав безпосередньо голові РНК Чубарю²⁰. Адміністративно-фінансова комісія при РНК УСРР 14 серпня 1926 р. вирішила залишити відкритим питання про збільшення штату Головкооперкому з огляду на те, що на той час КРЗП розглядала проект нового положення про Головкооперком²¹. Фактичні зміни у штаті Головкооперкому мали протилежну сподіванням його керівництва спрямованість. Їх було запроваджено з 1927/28 р., коли замість двох посад фахівців – завідувача секретаріату й завідувача реєстраційною частиною – залишилася одна посада секретаря-консультанта²².

У переліку функцій Головкооперкому, закріплених у положенні про цей орган, у перші роки його існування першорядне значення мало регулювання взаємовідносин між кооперацією та державними органами – з переходом до непу гостро стояло питання про докорінну перебудову цих взаємин. У доповіді РНК УСРР про діяльність Головкооперкому від 19 вересня 1924 р. до основних здобутків комітету в урегулюванні відносин кооперативних об'єднань і державних органів було віднесено: розмежування ним функцій між органами Наркомзему й «Сільським господарем» у сфері обслуговування колективізації села; врегулювання питання організації трудових кооперативних товариств і встановлення «твердих форм» охорони праці осіб, які працюють у промислових кооперативних підприємствах, з органами Наркомпраці; досягнення угоди з профорганами в особі Укрбюро ВЦРПС про невтручання профспілок у роботу кооперації (об'їзник Укрбюро ВЦРПС № 80 за 1923 р.); досягнення порозуміння з органами Наркомсоцзабезу в сфері організаційного керівництва об'єднаннями інвалідної кооперації; встановлення правил зі спільного контролю кредитних кооперативів органами Наркомфінансу і Головкооперкому²³.

Діяльність Головкооперкому мала організаційний зміст – регулюванням господарської й торговельної діяльності кооперації він фактично не займався, хоча формальних перешкод для цього не було. Господарська діяльність кооперації регулювалася відповідними кооперативними центрами і частково міжкооперативним органом – Вукорадою.

Організаційне керівництво кооперацією з боку Головкооперкому полягало передусім у розробці останнім проектів законодавчих актів про кооперацію. Головкооперком відіграв помітну роль у розвитку законодавства про кооперацію в УСРР і виступив активним учасником законотворчих робіт у масштабі Союзу РСР. Він здійснював попередній розгляд, узгодження і дачу висновків по законопроектах, поданих до нього окремими відомствами й організаціями або ініціативно висунутими ним самим. Значною була кількість постанов, інструкцій, об'їзників та інших документів, виданих Головкооперкомом у межах своїх повноважень на розвиток і роз'яснення законодавчих актів про кооперацію.

У світлі усталених у демократичних країнах форм взаємодії кооперативних організацій з державою досить непривабливо виглядала діяльність Головнокооперкому з регулювання внутрішнього будівництва кооперації. Саме в цій царині відбувалося порушення принципу самостійності кооперативних об'єднань як приватно-правових організацій. Згідно з партійними директивами Головнокооперком вживав заходів щодо «спрощення кооперативного апарату», встановлення «правильної» мережі спілок споживчих товариств і відповідно ліквідації губспілок, організації райспілок і перерайонування існуючих райспілок²⁴.

Найбільш практично значущою серед функцій кооперкомів була реєстраційна. Головнокооперком 17 лютого 1922 р. видав «Положення про реєстрацію кооперативних товариств та їх спілок»²⁵ і на його розвиток - «Інструкцію про порядок провадження реєстрації кооперативних товариств та їх спілок реєстраційними комісіями при губкооперкомах і Головнокооперкомі» від 25 березня 1922 р.²⁶ Кооперкоми для виконання реєстраційних функцій утворювали спеціальну реєстраційну комісію з трьох 3-х осіб, до складу якої обов'язково вводився представник тієї кооперативної спілки, до якої належала установа, що реєструвалася (цей представник запрошувався на засідання комісії в кожному окремому випадку).

Участь державних органів УСРР у ліквідації кооперативних організацій (зокрема, примусовій) також визначалася особливостями системи органів державного управління кооперацією в радянській Україні періоду непу. Згідно з постановою Головнокооперкому «Про порядок ліквідації кооперативних об'єднань» від 31 січня 1923 р. примусово припинити існування кооперативних організацій можна було за рішенням суду, а також, за винятком кредитних організацій, за постановою Головнокооперкому²⁷. Право ліквідувати кредитні кооперативні організації Головнокооперком мав здійснювати разом із Наркомфіном (ст. 4 постанови Головнокооперкому «Про ревізії кредитних кооперативів та їх спілок і нагляд за ними» від 23 лютого 1924 р.)²⁸.

У радянській Україні для кооперативів було введено обов'язкову ревізію, причому на відміну від інших республік СРСР вона здійснювалася на основі єдиних для всіх галузей кооперації принципів і правил. Згідно з постановою Головнокооперкому від 16 жовтня 1922 р. «Про ревізії зареєстрованих у губкооперкомах кооперативних організацій» ревізія мала проводитися не менше одного разу на рік представником кооперативної спілки, а в кооперативах, які до спілки не належали, або безпосередньо губкооперкомом, або, за його вповноваженням, відповідною кооперативною спілкою (ст. 1–3)²⁹.

У системі державних органів Головнокооперком функціонував при РНК УСРР, що забезпечувало йому досить високий статус і визначало його місце в структурі державного апарату УСРР. Проте з початком формування кооперативного законодавства СРСР і посиленням централізації в управлінні народним господарством система органів управління кооперацією в УСРР почала невпинно наближатися до російського зразка. Формується думка про доцільність скасування кооперкомів і розподілу їх функцій і повноважень між окремими наркоматами та їх місцевими органами.

Найбільшу заінтересованість у реорганізації кооперкомів виявляв створений у 1924 р. Наркомвнуторг УСРР. Спеціальне засідання при Управлінні торгової політики цього наркомату 28 травня 1924 р. розглядало питання про звуження функцій Головнокооперкому³⁰. Останній, реагуючи передусім на постанову УЕН від 14 квітня 1924 р. про обмеження функцій Головнокооперкому в зв'язку з орга-

нізацією Наркомвнуторгу, розробив і після узгодження з Наркомвнуторгом вніс до Малої РНК проект змін до положення від 31 січня 1922 р., що обмежували сферу компетенції Головкиооперкому³¹. Проте проблема не могла бути вирішена лише шляхом законодавчого розмежування компетенції двох державних органів, адже її суть полягала в самому існуванні Головкиооперкому, що суперечило духу і букві кооперативних законів СРСР і прагненням наркоматів, заінтересованих у посиленні свого впливу шляхом ліквідації кооперкомів. Відтак зміна положення про Головкиооперком постійно відкладалася.

Потужним противником збереження в УСРР системи кооперкомів виступив наркомат РСІ. 21 липня 1926 р. заступник глави цього відомства у листі до РНК УСРР висловився за ліквідацію мережі кооперкомів з переданням їх функцій відповідним наркоматам³². У листі повідомлялося, що для вирішення цього питання була скликана нарада з представників відомств. На нараді «деякі представники не мали змоги рішуче висловитись, друга частина представників погоджувалася з ліквідацією лише за умови утворення Міжкооперативної ради, а третя частина представників, як НКТорг, НКСоцзабез, наполягала вжити рішучих заходів до ліквідації всієї вертикалі Головкиооперкому...»³³.

Переведення ідеї ліквідації кооперкомів з площини обговорення в формально-юридичну площину відбулося 18 грудня 1926 р. з прийняттям Підготовчою комісією РНК УСРР рішення про недоцільність подальшого існування Головкиооперкому при РНК УСРР, Кооперкому при РНК АМСРР і кооперкомів при окрвиконкомках. Редактору-консультантові РНК і ЕН УСРР на підставі цього рішення доручалося скласти відповідний проект постанови і внести його на розгляд Підготовчої комісії РНК УСРР³⁴. 20 червня 1927 р. ПК затвердила проект постанови РНК УСРР «Про реєстрацію статутів кооперативних організацій і нагляд за діяльністю цих організацій», згідно з яким реєстраційні й наглядові функції поклалися на окремі наркомати та їх місцеві органи³⁵. Вукограда й кооперативні центри подали до РНК протести на рішення ПК як таке, що «...приведе до реєстрації реєстраційної системи РСФРР, де ця система виявила всі свої негативні сторони...»³⁶.

РНК УСРР на засіданні 4 серпня 1927 р. доручила комісії Кателя обміркувати питання про подальше існування Головкиооперкому³⁷. Обмірковування справи знову затягувалося й супроводжувалося фактичною втратою кооперкомами впливу на вирішення кооперативних справ. У вересні 1927 р. голова Головкиооперкому Ашупп-Ільзен у листі до його членів, дорікав за те, що останнім часом більшість членів Головкиооперкому не відвідують його засідань³⁸.

Зміни в законодавстві щодо статусу кооперкомів відбулися тільки наприкінці 1928 р. Постановою IV сесії ВУЦВК Х скликання «Положення про окружні з'їзди рад, окружні виконавчі комітети, їх відділи та інспектури» від 1 грудня 1928 р. існування окркооперкомів не передбачалося, а їх функції було розподілено між відповідними окружними відділами та інспектурою соціального забезпечення³⁹. Постанова РНК УСРР про ліквідацію Головкиооперкому УСРР була видана 23 березня 1931 р., тобто тоді, коли кооперативний рух у його традиційному розумінні в СРСР вже був знищений⁴⁰.

Таким чином, у радянській Україні, на відміну від РСФРР, на початку періоду непу була створена єдина система органів державного управління кооперацією, яка в багатьох аспектах (розвиток кооперативного законодавства, створення єдиної системи органів і процедури реєстрації, узгодження інтересів різних видів ко-

операції та ін.) зарекомендувала себе позитивно. Проте в другій половині 1920-х років представники низки наркоматів активно виступали за встановлення прямих зв'язків з відповідними галузями кооперації без опосередкування їх Головкооперкомом. Кооперативні центри сприймали ідею такої реорганізації негативно, вбачаючи в ній запозичення російської практики. Навколо питання про ліквідацію кооперкомів розгорнулася справжня відомча війна. Та все ж на етапі згорання непу окркооперкоми, а в 1931 р. й Головкооперком були ліквідовані. В країні, де кооперация цілеспрямовано нищилася, в таких органах не було потреби.

1. ЦДАГО України (далі – ЦДАГО). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 849. – Арк. 1. 2. СУ УССР. – 1920. – № 7. – Ст. 111. – С. 150-151. 3. ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 372. – Арк. 38. 4. ЦДАВО України (далі – ЦДАВО). – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 33. 5. Там само. – Арк. 12, 32. 6. Там само. – Арк. 12. 7. СУ УССР. – 1921. – № 9. – Ст. 285. – С. 333-334. 8. СУ УССР. – 1922. – № 4. – Ст. 67. – С. 78-79. 9. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 525. 10. Там само. 11. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 146. 12. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 40. 13. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 972. – Арк. 45. 14. СУ УССР. – 1922. – № 11. – Ст. 193. – С. 192-193. 15. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 14. 16. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 33. 17. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 536. 18. Там само. – Арк. 536зв. 19. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 972. – Арк. 46. 20. Там само. – Арк. 45. 21. Там само. – Арк. 42зв. 22. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 274. 23. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 530зв. 24. Там само. – Арк. 530зв. 25. *Ашкінезер Ю.С.* Закони о кооперації. – Х., 1925. – С. 405-406. 26. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 29-31. 27. СУ УССР. – 1923. – Отд. II. – № 3(5). – Ст. 27. – С. 82-84. 28. СУ УССР. – 1924. – Отд. II. – № 2. – Ст. 4. – С. 29-30. 29. СУ УССР. – 1923. – Отд. II. – № 3(5). – Ст. 23. – С. 79. 30. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 147. – Арк. 30-30зв. 31. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 818. – Арк. 526. 32. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 972. – Арк. 44зв. 33. Там само. – Арк. 44. 34. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 393. – Арк. 364. 35. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 817. – Арк. 318. 36. Там само. – Арк. 318зв., 319. 37. ЦДАВО. – Ф. 8. – Оп. 4. – Спр. 567. – Арк. 74. 38. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 973. – Арк. 19. 39. СУ УССР. – 1929. – Отд. I. – № 3. – Ст. 17. – С. 65-171. 40. ЦДАВО. – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 959. – Арк. 40.